

PERISCOOP

Commentaar uit het
Wetenschappelijk Instituut

Het nieuwe denken van Gorbatsjov

Het nieuwe denken van Gorbatsjov heeft voor het Westen heel aantrekkelijke kanten. Maar zonder bedenkingen is de interne situatie van het Sovjetblok niet. Vredesbeleid ma gaan geen van beide aspecten voorbijgaan.

Na enkele jaren van krakkemikkig en wisselend leiderschap verrast de USSR het Westen met de opvallend dynamische partijsecretaris Gorbatsjov. Bij zijn eerste optreden, ja zelfs daarvoor, maakte hij al een positieve, begrijpelijke indruk. De sinds de Praagse Lente in ballingschap verkerende Tsjechische politicus Zdeněk Mlynár had trouwens al in 1980 een gunstige persoonsbeschrijving over Gorbatsjov in één van zijn boeken¹⁾ opgenomen. Mlynár kende Gorbatsjov goed als medestudent in de rechten tijdens zijn vijfjarig verblijf aan de Moskouse universiteit. Hij beschreef zijn studie- en huisgenoot van die jaren als loyaal, intelligent, eerlijk, open-minded en zelfbewust. Geen slechte start voor een partijleider. En voor velen, vooral voor de Sovjet-jeugd en voor andere jongeren in de 'socialistische' staten, een grote opluchting. Verstarring, verveling, verval van idealen, dat kenmerkte de voorbijgegangene periode. Alleen Andropov werd in die kringen positief ervaren. Gorbatsjov is zich van die toestand van versukkeling zeer bewust. Met veel elan en vasthoudendheid presenteert hij

zijn nieuwe openheid, zijn nieuwe denken. De vertegenwoordigers van het Sovjetregime hebben er de mond vol van. In het Kremlin is de centrale denkknop omgezet.

Buitenlandse politiek

In het Westen gaat uiteraard in de eerste plaats de belangstelling uit naar de inhoud en waarde van Gorbatsjovs uitspraken inzake de Oost/West-verhouding. Is er sprake van nieuwe, eventueel slimmere, propagandaoffensieven om de oude Reagan in een hoek te drukken of is er werkelijk iets meer aan de hand? Dat laatste lijkt waarschijnlijk, nu gebleken is dat reeds binnen twee jaar na zijn aantreden resultaten worden bereikt in de vorm van een akkoord over vertrouwenwekkende maatregelen.²⁾ Een akkoord dat in enkele opzichten betekenisvol afwijkt van vroegere opstellingen van de Sovjet-Unie.

1) 'Nightfrost in Prague', London, Hurst 1980. Geciteerd in *Problems of Communism*, May-June 1985.

2) Europese Ontwapenings Conferentie te Stockholm, september 1986.

Het belangrijkste is de instemming met inspectie ter plaatse, controle van militaire bewegingen op het gebied van het Warschau-pact.

Een ander niet vanzelfsprekend punt is dat daarbij niet de voorwaarde is gesteld van de vervulling van een andere, veel inniger wens, namelijk een alomvattend verbod op kernproeven. In beide gevallen is de wending in het denken al lang te voren aangekondigd. Gorbatsjovs voorgangers wezen steeds inspectie op Russisch gebied af. Dat zou slechts spionage zijn. Ook werd het argument gehoord dat wantrouwen tegen buitenlanders een kenmerk was van het Russische volkskarakter. Maar opeens is dat veranderd. Al meer dan een jaar verkondigt Gorbatsjov dat de Sovjet-Unie evenveel belang heeft bij een afdoende controle op naleving van verdragen als de USA. Daarmee een vrijwel als vaststaand aangenomen dogma omverwerpend. Heel wat literatuur over de Sovjetpolitiek is daardoor eensklaps veranderd. De vasthoudendheid waarmee dit punt in de redevoeringen van Gorbatsjov³⁾ naar voren wordt gebracht doet vermoeden dat we met iemand te maken hebben die vastomlijnde ideeën heeft over wat hij internationaal bereiken wil. Het zou me niet verbazen als hij ook voor het moratorium op kernproeven, de afschaffing van chemische wapens en de aanzienlijke vermindering van nucleaire en conventionele bewapening begaanbare, d.w.z. voor het Westen aanvaardbare wegen weet te bewandelen. Gorbats-

jov is wellicht bereid om meer dogmatische obstakels uit de weg te ruimen. Beseft hij dat de Sovjet-Unie wat dit betreft aan zet is?

Controle

'Een allesomvattende, zeer strenge controle is wellicht het belangrijkste element in het proces van ontwapening..... Ontwapening zonder controle is niet mogelijk, maar controle zonder ontwapening is zinloos', aldus Gorbatsjov in zijn rede voor het 27e Congres van de CPSU (25 februari 1986). Het lijkt wel of hij een deel van de Nederlandse vredesbeweging toespreekt, dat immers meende dat de eis van controle alleen maar een verwerpelijk uitvloeisel van vijandsdenken zou zijn. Uit de geciteerde uitspraak blijkt overigens een specifieke opvatting inzake controle. Het afvaardigen van waarnemers bij andermans kernproeven wordt afgewezen. Zoiets kan eerder als een subtiele vorm van dreigen of als het legitimeren van een bewapeningswedloop worden opgevat dan als vertrouwenwekkende maatregel.

Controle moet juist betrekking hebben op wapenvermindering. Er is wellicht een kans om de Sovjetleider op dit punt krachtig aan zijn woord te houden. En dat temeer aangezien hij zijn houding beargumenteert. Ontwapening heeft zijns inziens een plaats in het streven naar vreedzame coëxistentie. Dit is in feite de enige mogelijkheid om te overleven. Vreedzame coëxistentie is in zijn visie niet meer een voortzetting van de klassenstrijd met andere middelen. Gorbatsjov ziet Oost en West eerder als twee elkaar beïnvloedende polen. Die polariteit fungeert steeds meer als een eenheid van afhankelijke en concurrerende machten. Men zou haast denken aan het yin-yang-symbool. De patstelling lijkt aanvaard en ideologisch verwerkt.

Vroegere partijleiders, met name Chroestjov, beloofden nog te zorgen voor een inhaalmanoeuvre, waarbij de SU in welvaart en in

» Gorbatsjov is wellicht bereid dogmatische obstakels uit de weg te ruimen. «

3) Gebundeld in: Michail Gorbatsjov, 'Naar een wereld zonder kernwapens', Verklaringen, redevoeringen en interviews. Amsterdam, Uitgeverij CenO 1986.

militair vermogen de USA zou voorbijstreven. De daarvoor gestelde termijnen zijn echter reeds lang verstreken en de economische problemen worden openlijker dan ooit toegegeven. Uit het vernieuwde partijprogramma spreekt nu een veel zakelijker en minder pretentieuze opstelling. Tegelijkertijd ziet men in Gorbatsjovs redevoeringen dat er gevreesd wordt voor het uit de hand lopen van de militaire technologie. Het verzet tegen SDI ('Star Wars') wordt gebaseerd op het feit dat dit een offensief systeem kan worden. Hoe moderner de wapens hoe korter de vluchtijd tot de doelen. Zo onttrekt het beslissingsproces zich geheel aan de mens, aan de wil van de politicus. Alleen de computers kunnen nog 'op tijd' reageren. Om die reden zegt Gorbatsjov af te willen van het afschrikkingssysteem. Veiligheid kan zijns inziens niet slechts een zaak van militair-technische middelen zijn. Dat is een opvatting die ook in het CDA met overtuiging wordt voorgestaan. Vreedzame coëxistentie moet dus echt vreedzaam zijn. Ze moet militaire, politieke maar ook economische veiligheid omvatten. Voor dat laatste is een internationale ordening nodig. De avances van de Sovjet-Unie richting GATT⁴, Internationaal Monetair Fonds en Wereldbank hangen wellicht mede met deze visie samen. De Sovjet-Unie wil af van economische discriminatie en sancties.

Gelijke veiligheid

In dit denken zitten bekende elementen zoals ook al gepresenteerd in het Palme-rapport. Arbotow, één van Gorbatsjovs belangrijkste huidige adviseurs werkte trouwens mee aan de samenstelling daarvan. Gedeelde veiligheid, veiligheid kan alleen wederzijds zijn, gelijke veiligheid voor Sovjet-Unie en USA, dat zijn de sleutelbegrippen. Probleemloos is zo'n uitspraak overigens niet, want de schattingen over wat gelijke veiligheid is lopen uiteen. Het betrekken van meerdere aspecten in het veiligheidsdenken betekent echter tevens dat ook op politiek en economisch gebied een grotere mate van openheid wordt geaccepteerd. Toetreding

tot het Internationaal Monetair Fonds vereist bijvoorbeeld openheid ten aanzien van de economische gegevens; en die zijn momenteel in de Sovjet-Unie nog streng geheim.

De indruk wordt gewekt dat de militaire productie onder Breznev momenteel als overmatig en onevenredig wordt beschouwd. De bereidheid om SS 20-raketten te vernietigen wordt nu uitdrukkelijk uitgesproken. Het is mogelijk dat de grotere aandacht voor de eigen veiligheidspositie van West-Europa hierin een rol speelt. Voorheen was die nauwelijks aan de orde en werd de Europese NAVO-poot als een soort gigantisch Amerikaans vliegdekschip gezien. West-Europa, Japan, China, krijgen nu aparte aandacht, hoewel de organisatie van de Sovjetinstellingen nog niet op het zelfstandig bestaan van deze politieke grootheden is toegesneden. Er is nog geen afdeling West-Europa binnen het departement van Buitenlandse Zaken in Moskou!

Propaganda?

De veiligheidspolitieke doelstellingen worden door Gorbatsjov breed beargumenteerd. Hij maakt begrijpelijk waarom de voorstellen luiden zoals ze luiden. Met name het uiterst belangrijke punt van de controle wordt op een eigen wijze gefundeerd. Naar het schijnt gaat dit gepaard met veranderingen op ideologisch vlak (de duiding van 'vreedzame coëxistentie'). Een eenvoudige propaganda-baas heeft in de regel aan zoveel intellectuele bagage geen behoefte. Het heeft dus zin om Gorbatsjov serieus te nemen en zijn woorden uit te testen. Daar moet men niet licht over denken. Onderhandelen bestaat namelijk voor een heel groot deel uit onderzoek naar de verschillende wijzen waarop woorden uitgelegd kunnen worden en het vaststellen van de precieze bedoelingen van de spreker. Maar perspectief zit er blijkbaar wel in. Sovjetvoorstellingen konden vroeger gemakkelijker worden doorgeprikt. Natuurlijk zijn er tal van hypocriete slogans in

4) Algemene overeenkomst inzake handel en tarieven.

Gorbatsjovs toespraken te vinden. Bijvoorbeeld de oproep om meer geld aan de Derde Wereld te besteden. De Sovjet-Unie maakt op dat vlak nu een zeer povere indruk en heeft dus weinig recht van spreken. Ook Afghanistan wordt als 'bloedende wond' opgevoerd. Men moet maar durven. Het pleidooi voor 'een wereld waarin elk volk in vrijheid zijn ontwikkeling, zijn levenswijze kiest', zou ook praktische ondersteuning van de Sovjet-Unie zelf verdienen. Praag, Boedapest, Polen, Berlijn, ze liggen nog vers in het geheugen. Voorts zijn er de tirades op 'het militair-industrieel complex' in de Verenigde Staten. Over mensenrechten wordt tamelijk afhoudend gesproken, maar des te meer over moraal en ethiek! Maar het is wellicht te veel gevraagd om het radicaal afzweren van een verleden te verwachten.

Binnenland

Binnen- en buitenlandse effecten van veranderend beleid vertonen in communistische landen weinig onderling verband. Een ontspannen houding ten opzichte van het Westen gaat niet met meer democratische vrijheid intern gepaard. Het omgekeerde kan het geval zijn. Rust in de internationale verhoudingen is soms nodig om de binnenlandse positie van het 'systeem' veilig te stellen. Gorbatsjov zit wat dat betreft met een onaantrekkelijke erfenis. De economie stagneert. De civiele produktie is zo zwak dat zelfs de militaire daaronder lijdt. Wetenschap en technologie kunnen evenmin floreren in een strak geregelde en centraal beheerste samenleving. De bevolking vraagt om verhoging van de levensstandaard. De olieprijsdaling heeft de toestroom van harde valuta drastisch beperkt. De milieu-problematiek schreit ten hemel. De strijd in Afghanistan demoraliseert en roept protest op. Geheimhouding, manipulatie en bedrog, zo kenmerkend voor een totalitaire staat, doven elk enthousiasme dat niet primair aan het eigenbelang is gewijd. De Sovjet-Unie is werkelijk gebaat bij minder internationale spanning en verhoging van defensiebudgetten. Gorbatsjov schijnt dat in te zien. Hij

heeft ruimte nodig voor de aanpak van de binnenlandse problematiek. Dat zal niet kunnen zonder ideologische aanpassingen. Hij zoekt deze met name in zakelijk-technocratische richting.

Een ideologie voor een nieuwe periode?

Het vernieuwde partijprogramma laat zien dat Gorbatsjov zichzelf ziet als iemand die voortbouwt op Lenins denkbeelden. Maar dan wel één die durft op te wekken tot 'creatieve ontwikkeling' van de ideologie. Hij heeft het gevoel een nieuwe fase in te gaan na die van Renaissance, Franse Revolutie, Oktoberrevolutie en Tweede Wereldoorlog. Zo'n opsomming biedt de mogelijkheid om heel anders te denken en te doen dan voorheen! Andere thema's, andere ideologische lijnen wellicht. Maar wel met respect voor de Sovjettraditie, dat wel.

De invoering van het begrip 'economische versnelling' legt de nadruk op wetenschap en technologie, dat zijn nieuwe zakelijke elementen van de ideologie. Hoe het socialisme van de toekomst eruit zal zien, dat is nu niet bekend. Gorbatsjov houdt echter vast aan het 'democratisch centralisme', dat wil zeggen het autoritair hiërarchisch denken, en aan de these dat de politiek alle aspecten van de samenleving in z'n greep moet hebben. De ongelukkige neveneffecten van deze ideologie n.l. het alcoholisme, het groeiende drugsprobleem, het gebrek aan initiatief en inzet, de wijdverbreide corruptie, de

’ De Sovjet-maatschappij is in diverse opzichten doodgecontroleerd. ’

viendjespolitiek, die wil hij met morele oproepen en dwang bestrijden. Hier vergeet de marxist dat zulke ongewenste gedragingen vaak door een maatschappelijke structuur worden bevorderd. Hoe kan men verantwoordelijkheid vragen en tegelijk alles willen beheersen en controleren. De Sovjetmaatschappij is in diverse opzichten doodgecontroleerd. Materialisme, privileges, misbruik van positie, dat is er gewoon. De Oosteuropese en Sovjet-samenleving kweekt haar eigen burgers. Een oproep om hard en eerlijk te werken en corruptie na te laten kan dat niet goed maken.

Merkwaardig is dat, evenals onder Chroestjov, opnieuw de nadruk op atheïstische opvoeding en op Sovjetceremonies gelegd wordt. Een geval apart is de strijd tegen het zwartwerken. In een land waar het privé-ondernemen verboden is heeft dat zwartwerkbegrip een andere betekenis dan in het westen. De reparatiesector, de versierders die zorgen dat er productieprocessen op gang kunnen blijven, de 'sabbatwerkers' in de bouw, zij zijn in feite nodig om een vastlopen van de Sovjeteconomie te voorkomen. En dan toch maar beweren dat 'onder het socialisme die verschijnselen niet door objectieve (structurele, AMO) maar door subjectieve (persoonlijke, AMO) factoren veroorzaakt zijn'⁵⁾. Waarschijnlijk wordt de onmisbaarheid van bepaalde soorten 'zwartwerk' wel ingezien maar in een totalitaire staat is het voor de overheid aantrekkelijk om juridische schemertoestanden⁶⁾ te laten bestaan. Zo duurt de repressie en de rechtsonzekerheid voort, ook al wordt het regiem minder ouderwets-ideologisch en meer zakelijk-technocratisch.

De broedervolken

Zakelijk-technocratisch leiderschap gaat goed samen met een duidelijker greep op de kleine 'socialistische' staten. De druk om zich economisch meer op de Sovjet-Unie te richten is onder Gorbatsjov toegenomen. Toch zijn hier bepaalde zaken niet meer terug te draaien. Gorbatsjov wil er dan ook niet 'dramatisch' over doen dat er verschillen

zijn tussen de communistische partijen. Dat is toe te schrijven aan verschillen in omstandigheden. De nadruk ligt nu op een goede combinatie van internationale solidariteit en convergentie van nationale belangen. Voorop blijft staan 'de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het lot van het socialisme'. Daarmee is het respect voor de eigen vrije ontwikkeling drastisch beperkt.

De EG moet er dus maar niet aan meewerken dat de Comecon een sterker geïntegreerd en zodoende aan de Sovjet-Unie gekoppeld blok wordt. Dat zou trouwens zeer tegen de zin van de kleinere socialistische staten zijn.

Conclusie

Het nieuwe denken en de nieuwe openheid van Gorbatsjov heeft voor het Westen heel aantrekkelijke kanten. Waarom zouden we daarvan ten bate van de wereldvrede geen gebruik maken? Zonder bedenkingen is de interne situatie van het Sovjetblok echter nog lang niet. Het is in de geschiedenis meer voorgekomen dat grotere rust en vrijheid voor de één een hardere druk elders als keerzijde had. Een vredesstreven dat daaraan voorbijgaat kan niet bevredigen. Wie met de ten opzichte van mensen zo onverschillige bureaucratie van de Sovjet-Unie in aanraking komt beseft, vaak tot eigen verrassing, hoe weinig er nog ten goede veranderd is. Hoe meer kansen er voor onze eigen veiligheid bestaan des te meer zullen we ons moeten inzetten voor verbetering van het lot van de mensen die in onvrede en rechtsonzekerheid leven.

A.M.O.

5) Jevgeni Blinov: 'Arbeidsloos Inkomen'. *Informatie Bulletin*, Ambassade van de USSR, 27-09-1986.

6) F.J.M. Feldbrugge: 'De tweede economie van de Sovjet-Unie' *Internationale Spectator*, juli 1986.